

MANTIK VE FELSEFE EĞİTİMİNİN BOSNA-HERSEK'TEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ¹

Deniz KUNDAKÇI

Kastamonu Üniversitesi, Felsefe Bölümü, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kastamonu, Türkiye.

İlk Kayıt Tarihi: 21.06.2011

Yayına Kabul Tarihi:27.12.2011

Özet

Bu metinde, Osmanlı Dönemi'nde Bosna'da felsefe ve özellikle mantık eğitimi alanında yapılan çalışmalar incelendikten sonra, günümüzde Bosna-Hersek'te felsefenin toplumsal uzlaşma ve hoşgörü açısından taşıdığı önem üzerine odaklanılacaktır. Bu manada, özet ifadelerle de olsa, tarihsel bir takım sistem, kurum ve doktrinlerin değişmesiyle birlikte Bosna eğitim sistemi ve bir bilgi türü olarak felsefenin üzerindeki yansımaları izlenecektir. Çalışma boyunca üzerinde önemle durulacak konular ise, Aristoteles mantığının Osmanlı dönemi Bosna'sındaki etkileri, bu dönem Bosna'da hem Müslüman hem de Hıristiyan nüfusun mantık ve felsefe alanında yaptıkları çalışmalar ve dönemin eğitim kurumlarının özellikleri ve Yugoslavya'nın bir parçası olarak Bosna-Hersek'te felsefe alanında yapılan gelişmeler olacaktır. Son olarak da günümüz Bosna-Hersek'indeki mevcut felsefe kurumları ve eğitim alanındaki formel gelişmeler ele alınacaktır. Metin tarihsel ve felsefi süreci betimleyici ve kısmen de yorumlayıcı bir metotla kaleme alınmıştır. Çalışmada genel anlamıyla verilmek istenen mesaj ise, "Bosna-Hersek'te tarihsel bağlamda köklü bir felsefe ve mantık geleneğinin olduğu" "mevcut etnik ve kültürel farklılıkların ayrımcılık yerine zenginlik olarak yorumlamanın gerekli olduğu" ve "toplumsal uzlaşmanın sağlanması için felsefenin dünden daha çok teşvik edilmesinin gerekliliği" olarak ifade edilebilir.

Anahtar kelimeler: Mantık, Felsefe, Aristoteles, Porphyrios, Isagoji.

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE EDUCATION OF LOGIC AND PHILOSOPHY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

In this text, after examining the studies made in the area of instruction of philosophy and especially logic in Bosnia in the Ottoman period, it is focused on the importance of philosophy in terms of social consensus and tolerance in Bosnia in the present day. In this sense, though it is to be brief statements, it will be traced reflections on the education system of Bosnia and

1. Bu çalışmanın özgün hali, "3. Uluslararası Balkanlar'da Sosyal Bilimler Kongresi" (Bosna-Hersek) 'nde sunulmak amacıyla kabul edilmiş, ancak sunulamamıştır.

the philosophy as a type of knowledge in conjunction with modification of a certain number of historical systems, institutes and doctrines. The issues stressed strongly throughout the study will be the effects of Aristotle's logic Bosnia in the Ottoman period, the studies both Muslim population and Christian population made on the area of logic and philosophy in that period of Bosnia, the characters of education institutes of that period and the developments made in the area of philosophy in Bosnia-Herzegovina as a part of Yugoslavia. Eventually, it will be dealt with the existing philosophy institutes and the formal developments in educational area in the present Bosnia-Herzegovina. The text was written out with a descriptive and in part interpretative method to historical and philosophical process. The message wanted to be given will be stated in the general meaning in the study, "to have been a rooted tradition of logic and philosophy in the historical context in Bosnia and Herzegovina" and "have been necessary to interpret the existing ethnic and cultural differences as a diversity instead of discrimination, "to have been necessary to promote philosophy in order to provide social consensus more than yesterday in Bosnia and Herzegovina."

Key words: Logic, Philosophy, Aristotle, Porpyrios, Isagoge.

1. Giriş

Birer bilgi sistemi olarak felsefe ve mantığın Bosna Hersek'teki tarihsel evriminin, bu ülkenin kendi tarihsel ve kültürel gelişiminden bağımsız bir şekilde ele alınması şüphesiz mümkün gözükmemektedir. Bu cihetle, söz konusu tarihsel gelişimi dört dönem üzerinden ele alarak Bosna-Hersek'teki mantık ve felsefe çalışmalarını değerlendirmeye çalışacağız. Bu dört tarihsel evre sırasıyla, Bosna-Hersek'in Osmanlı idaresi altındaki gelişimi, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yönetimi altındaki gelişimi, Yugoslavya Cumhuriyeti döneminde Bosna-Hersek ve son olarak da Soğuk Savaş ve Dayton Anlaşması'ndan günümüze Bosna-Hersek'te sözü edilen alanlardaki çalışmalar olmak üzere dört başlık altında toplanabilir.² Bu anlamda, bahsi geçen ilk tarihsel dönemden başlayarak mantık ve felsefenin Bosna-Hersek'te izlediği serüveni takip etmeye çalışalım.

2. I. Dönem: Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek'te Mantık ve Felsefe

Bu dönem Bosna-Hersek kültürünün en etkili evresini oluşturmakla birlikte, felsefe ve özellikle mantık çalışmaları bakımından oldukça verimli bir dönemdir. Bu süreç, Antik çağın büyük mantıkçı ve felsefecisi olarak kabul edilen Aristoteles'in, Bosna-Hersek topraklarında gerek İslam gerekse Hıristiyan medeniyetlerinde nasıl algılandığını anlamak açısından da oldukça kritiktir.

Macar nüfuzu altındaki Bosna'nın 1463 tarihinde fethedilerek bir Osmanlı Sancağı haline gelmesiyle birlikte başlayan şehirleşme hareketleri, Bosna'nın 1580'de beylerbeyliği statüsü kazanmasıyla beraber giderek hızlanmıştır. Klasik Osmanlı Türk-İslam hayat tarzının bir sonucu olarak inşa edilen camilerin çevresinde öncelikle çarşılar ve mektepler açılmış ve nihayet XVI. yy.dan itibaren de medreseler nü-

2. Esasen bu dörtlü ayrımı yapmamıza vesile olan ve bu çalışmanın temelini oluşturan Prof. Dr. Nijaz Ibrulj'un (Saraybosna Üniversitesi, Felsefe Fakültesi) "Bosnia Porphyriana: An Outline of the Development of Logic in Bosnia and Herzegovina" adlı kapsamlı makalesidir. Bu ve benzer çalışmalara erişmemizi sağladığı için bu noktada kendisinin adını şükranla anmadan geçemedik.

fusun önemli bir kısmını oluşturan Müslümanlar için vazgeçilmez eğitim kurumları haline gelmiştir.³ XVI. yy.'ın sonuna gelindiğinde, Bosna'da en az 10 medrese var iken; XVII. yy.'da 46, XVIII. ve XIX. yy.'larda da yaklaşık 50 medrese inşa edilmiş ve bu yolla Osmanlı kültürü Bosna'da hızla yayılmaya başlamıştır (1). Medreselerin yaygınlaştığı XVI. yy.'da, bunların çoğu Saraybosna'da olmak üzere⁴, eğitim gele-neksel Osmanlı medrese eğitimine uygun şekilde verilmekteydi. Buradan hareketle Bosna'daki medreselerde kuruluş dönemlerinde en azından yirmili medreselerde öğ-retilen Fıkıh, Kelam ve Belagat gibi İslami ilimler okutulmuştur. Bu medreselerden Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nin 1547'de, Sahn mertebesinde "ellili medrese" olarak kabul edildiğini bir veri olarak aldığımızda (2); yukarıda sayılan ilimlere ek olarak akaid, usul-i fıkıh, hadis ve tefsir gibi ilimlerin de okutulduğunu söyleyebiliriz. Tedris edilen bu nakli ilimlerin yanında Osmanlı medreselerinde mantık (mizan) ve felsefe (hikmet) dersleri de verilmekteydi.

Osmanlı eğitim kurumlarında felsefe ve mantık ilimlerinin önemi ve muhtevası konusunda yapılacak kısa bir hatırlatmanın hemen ardından Bosna'daki yansımalarına geçmemizin konunun anlaşılabilirliği açısından daha yararlı olacağı düşüncesiyle, hatırlatmamıza öncelikle ilm-i hikmetten (felsefeden) başlayabiliriz. Osmanlı medrese sisteminin gelişiminde şüphesiz çok büyük bir önemi olan Fatih Sultan Mehmet'in Antik Yunan düşünürlerinden "Aristoteles ve Stoacı filozoflara ziyadesiyle düşkün olduğu" (3:175) ve bu ilmin öğretilmesini teşvik ettiği bilinmektedir. Ancak Osmanlı'nın duraklama dönemini izleyen dönemlerde merkezinde Allah ve varlık kavramlarının bulunduğu, kelam ve metafizik tartışmalardan beslenen ve hatta teha-füt geleneği nedeniyle⁵ bugünkü anlamda tanımladığımız felsefeye karşı bir mahiyet taşımasına rağmen (3:178); ilm-i hikmet tartışmalarının XVII. yy.'da Osmanlı eğitim kurumlarından dışlandığına dair yaygın bir kanı bulunmaktadır (4:21-67, 5:84, 3:178-179, 6:134, 7:145).⁶ Bu iddianın en önemli gerekçeleri arasında da Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunun* adlı eserinde İstanbul'daki bir müftünün felsefe okumayı yasakladığı ve Sultan Süleyman'dan sonra akli ilimlerden hikmetin okutulması yerine Hidaye ve Ekmel gibi dersler konularak Osmanlı medrese sisteminin bozulmasına neden olunduğu düşüncesi gösterilmektedir (4:67,6:134-135).⁷ Bu ilim konusunda okutulan kitaplarla gelince, Şemseddin Molla Fenari (tasavvuf konusunda), Kadızade-i Rumi, Hocazade Ali Kuşçu, Müeyyedzade Abdurrahman, Mirim Çelebi, İbn Kemal ve Kı-nalızade Ali Efendi'nin (ahlak alanında) eserlerini sıralayabiliriz (4:21, 8).

3. 1520'lerde Bosna Sancağı'nda 98.095 Hıristiyan nüfusa karşılık, 84.675 Müslüman bulunmaktaydı. 1533'te Kuzeydoğu Bosna'nın kabaca üçte birini Müslümanlar oluştururken, 1548'te nüfuzun yaklaşık yüzde kırkı Müslüman'dı. (Malcolm, 1999: 103-104)

4. *Tahrir ve Şeriye Sicil Kayıtlarına göre, XVI. yy.'da hizmete giren medreseler: Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Firuz Ağa Medresesi, Hoca Kemal Bey Mescidi, Gazi Mehmed Bey Medresesi, At Meydanı Medresesi ve Bakır Baba Medresesi (Şahin, 1993: 264-267) ve el Hac Mustafa Medresesi (Baltacı, 2005: 182) olarak sıralanabilir.*

5. *Hakikatin, akıl yoluyla değil de, vahye dayalı nakillerle bilinebileceği iddiasının ispatı.*

6. *Buna karşılık felsefesinin Osmanlı'da her dönem önemli bir yeri olduğunu belirtenler de bulunmaktadır. Bunun için bkz. (Bolay, 2005: 44-45)*

7. *Osmanlı düşünce hayatında felsefenin gelişiminin aslına bakılırsa, Osmanlı'da yaşanan sosyal ve siyasal gelişmelerle iç içe olduğu düşünülebilir. Politik ve toplumsal huzursuzlukların yaşandığı ve bunun temel nedeni olarak da, geleneksel düzenden uzaklaşıldığı iddialarının dilendirildiği bir ortamda, felsefenin geleneksel düzeni tehdit edebileceği kaygısıyla eğitim kurumlarından uzaklaştırılması söz konusu olabilir. Bu tartışma için bkz. (İhsanoğlu, 1999: 178)*

Farabi'nin "ilimlerin başı", İbn Sina'nın "ilimlerin hizmetçisi" olarak adlandırdığı ve Kur'an ilimleri, akaid, tefsir ve fıkıh gibi âli (yüce) olarak tanımlanan ilimlerin alet ilimlerinden birisi olarak kabul edilen mantık ise, Osmanlı medrese eğitiminde felsefeden her zaman daha önemli bir yer teşkil etmiştir (9:462). Mantık eğitimi büyük İslam düşünürlerinden Gazali'nin: "Mantık bilmeyenin ilmüne itimat edilmez" (10) sözünün de etkisiyle tüm İslam medreselerinde olduğu gibi Osmanlı medreselerinde de yaygın bir şekilde okutulmuştur. Bu alandaki temel eserler Antik çağ düşünürü Aristoteles'in (MÖ 384-322) *Kategoriler* adlı eserinin, Yeni Plâtoncu okula mensup olan bir başka Antikçağ düşünürü Porphyrios (Furfuriyus) (MS 232-304) tarafından *Eisagoge eis tas Atistotelous Kategorias* (İsagoji, Aristoteles'in Kategorilerine Giriş) adıyla yazdığı tamamlayıcı açıklamalardan oluşan icmaldir. Bu icmal üzerine gerek Hıristiyan dünyası gerekse İslam dünyasının müderrisleri sayısız şerhler yazmışlardır. Bu şerhlerden en ünlüsü ve Osmanlı medreselerinde mantık eğitimi için okutulanlardan en yaygını, Esirüddin el-Ebheri'nin *İsaguci fi el-Mantık* adlı eseridir (11). Porphyrios'un *İsagoji*'si Aristoteles'in *Kategoriler* adlı kitabının anlaşılması ve öğretilmesini kolaylaştırmak için kaleme alınan ve cins, ayırım, tür, özellik ve ilinek gibi kavramları detaylandırma amacıyla yazılmış bir yapıt olmasına karşılık (12,13); Ebheri'nin *İsagoci*'si bu beş tümelin yanında İbn Sina ve Farabi gibi mantıkçıların bu alandaki düşüncelerini de ele alarak mantığın bütün konularının bir özetini vermeye çalışır. Osmanlı medreselerinde Ebheri'nin *İsagoci*'si yanında, onun çağdaşı Necmüddin Ali İbn Ömer el-Kazvini'nin *Risalet el-Şemsiye fi el-Kavaid el-Mantıkıyye* adlı eseri de okutulmaktaydı (9:463).

Mantık ve Hikmet çalışmalarının Bosna topraklarındaki yansımalarına baktığımızda, bu çalışmaların Bosnalı Müslümanlar tarafından, Osmanlı'nın açtığı medreselerde Arapça eğitim üzerinden; Katolik mezhebinin bir kolu olan Bosnalı Fransiskan (Franciskan)lar tarafından da, Latince olarak yürütüldüğünü görmekteyiz. Yani temeli antik çağ düşünürü Aristoteles ve onun ardılı Porphyrios'un mantık çalışmaları üzerine atılan tartışmalar, hem İslam hem de Hıristiyan kültüründe, ilki Arapça diğeri Latince olmak üzere aynı zaman periyodunda yapılmıştır.

Bosna-Hersek'teki Müslüman nüfus, Bosna'da açılan medreselerde aldıkları eğitimin yanında, İstanbul ve Bağdat'taki seçkin medrese ve eğitim kurumlarında da öğrenim görmüş ve mantık ve Şeriat hukuku alanlarında bilgi sahibi olmuşlardır. Eğitimleri sonrası sıklıkla kendileri de bu medreselerde dersler vererek pedagojik anlamda gelişimlerini sağlamış ve sonra da Bosna'ya dönerek buradaki medreselerde çalışmışlardır (14:116). Özellikle İstanbul'da eğitim alıp, sonra tekrar geri dönen müderrisler, öğrendikleri üzerinden yarattıkları tartışmalarla Bosna medreselerindeki eski havayı değiştirerek medreselerde canlılık yaratmışlardır. Söz gelimi bu müderrislerden birisi olan Mustafa Ejuboviç (1651 Mostar-1707 Mostar), İstanbul'daki eğitimini tamamladıktan sonra tekrar Mostar'a geri dönerek burada Mostar müftülüğünde bulunmuş, yukarıda sözünü ettiğimiz Esirüddin Ebheri'nin *İsagoci*'si üzerine 1682 yılında bir mantık yorumu yazarak, bu eserin Bosna medreselerinde okutulmasını sağlamıştır. *İsagoci Üzerine Açıklayıcı Bir Karşılaştırma* adını taşıyan bu yapıtın içeriğinde, İsagojinin temel meseleleri, kıyas, yargı, delil, kanıt, diyalektik, hitabet (retorik), şiir ve münazara üzerine çok çeşitli konular bulunmaktaydı (14:116- 133). Görüldüğü üzere, dönemin İstanbul'undaki mantık tartışmalarının, burada yetişen öğrenciler vasıtasıyla

Osmanlı'nın yayıldığı yeni coğrafyalardaki eğitim kurumlarına sirayet etmesi ve onların gelişimlerine katkı sağlamış olması, İstanbul medreselerindeki mantık tartışmalarının da ne denli zengin olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Diğer bir ünlü Bosnalı düşünür Hasan Kâfi Akhisari (Prusçak)'dir. Hasan Kâfi, Bosna Hersek'in mantık alanındaki en önemli yazarlarından birisi olarak kabul edilir. Eserlerini Arapça yazan Kâfi, mantık yanında filoloji, İslam Hukuku (fıkıh), ilahiyat, tarih ve politika alanlarında da çalışmalar vermiştir. Kâfi, *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler* adıyla da çevirebileceğimiz *Usul el-Hikem fi Nizam el-Âlem* ismini taşıyan siyaset bilimi eseriyle Batı'da da tanınmaktadır. Sözü edilen bu eserini Arapça olarak Sultan III. Mehmet'e İstanbul'da sunmuştur. Bu eser daha sonra Fransızcaya da çevrilmiştir. Daha çok bizlerin mantık alanında tanıdığı Hasan Kâfi Prusçak, bu alanda 2 çalışmanın yazarı olarak bilinir. Bu eserlerden Muhtasar (kısıtlanmış) *el-Kâfi el-Mantik* (Kâfi'nin mantık özeti) 1580'de yazılmış olmakla birlikte bir kopyası da Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eserin muhteva-sında mantığın ne olduğu konusu ve onun çalışma alanları hakkında bilgiler bulunmaktadır (14:122). Kâfi'nin ikinci eseri ise, onun mantık özetinin açıklaması üzerinedir (Şerh Muhtasar el Kâfi el-Mantik). Bu çalışma da Cambridge Üniversitesi'nde bulunmaktadır (14:123).

Bahsi geçen bu yazar ve eserlerinin yanında, 1781-1783'te Saraybosna'daki Dju-misic medresesinde okutulan Muhammed Cajnicinin'in İsağoci üzerine yorumları, Molla Fadıl Uzicanin'in 1657'de tamamladığı Ebheri'nin İsağocisi üzerine yazılmış şerhler ve Muhammed bin Yusuf Bosnjak tarafından Ebheri'nin İsağocisi üzerine yazılmış şerh de (14:133) Bosna'daki bazı medreselerde okutulmuştur. Buradan hareketle anlaşılacağı üzere Bosnalı Müslümanların, İstanbul'daki Osmanlı medreselerinde okutulan mantık ve felsefe kitaplarından farklı kitaplar okutacak ve bu alanda özgün çalışmalar yapacak kadar özerk bir eğitim yapısına da sahip oldukları da düşünülebilir. Ancak bu noktada gözden kaçırılmaması gereken şey, Bosna medreselerinde mantık alanında temel alınan eserlerin, İstanbul'dakine de benzer şekilde, yine Aristoteles ve onun üzerine yazılmış yorumlardan özellikle beslenmiş olmasıdır.

Bosna'da Osmanlı döneminde Latince yazılmış eserlere geldiğimizde, bu çalışmaların daha önce de değindiğimiz gibi, Katolikliğin bir kolu olan ve dinsel olarak Viyana ve Venedik'e bağlı Fransiskanlar tarafından kaleme alındığını tekrar hatırlatmamız faydalı olacaktır.⁸ Osmanlı yönetimi altında Fransiskanlara ait üç manastır bulunmaktaydı. Bunlar Kresevo, Kraljeva Sutjeska ve Fojnica manastırları olmakla birlikte; buralarda doğrudan felsefe eğitimi verilmemekte, bu manastırlardaki keşişler eğitim için Venedik ve Viyana'ya gönderilmekteydiler (14:118-119). Sırasıyla bu üç manastırda bulunan el yazmalarını incelediğimizde;

1. Kresevo Manastırı'ndaki İsağoci El Yazmaları: Aristoteles'in mantığını konu alan, *Compendium Logicae Aristotelis*, Porphyrios'un genel kavramlarını ve Aristoteles'in Kategoriler, Metafizik ve Fizik adını taşıyan eserlerini konu alan ve 1785'te Ivan Tometinovic tarafından kaleme alınan *Logica, Metaphysica, Physica* ve *Logica, Metaphysica*'dır.

8. Aslında Fransiskanlar kültürümüze yabancı sayılmazlar. Söz gelimi, hatırlanacağı üzere, İstanbul İstiklal Caddesi'ndeki "Santa Maria Draperis Kilisesi" Fransiskan keşişler için yaptırılmıştır.

2. Kraljeva Sutjeska Manastırı'ndaki İsağoji El Yazmaları: 1726-1729 yılları arasında Friar Filip Lastric tarafından Ocevija'da yazılmış olan *Traditions in Universam Aristotelioscoticam Philosophicam*'dır.

3. Fojnica Manastırı'ndaki İsağoji el yazmaları: *Tractatus Logicae Totiusque Philosophie Cursus, Summularum Libri Tres* ve *Isagoge Ethicam Christianam*'dır (14:137).

Anlaşıldığı üzere, Bosna medreselerinde eğitim almış Müslümanlar ile Bosna'lı Katoliklerin mantık çalışmalarını genel anlamıyla mukayese ettiğimizde, Katoliklerin Aristoteles mantığı ve onun üzerine yazılan Porphyrios'un genel kavramlarını kısmen sadece öğrenmekle yetinirken; Bosnalı Müslümanların, el-Kındi, Farabi, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi öncü düşünürler ile onların halefleri olan Taftani, el-Fenari, Ebheri ve Kazvani gibi yorumcuların eserleri üzerine şerhler de yazarak Fransiskenlerden daha kapsamlı çalışmalar ortaya koydukları iddia edilebilir. Diğer taraftan, Osmanlı idaresi altındaki Bosna'da her iki kültürün de ortak saiki büyük Antik çağ düşünürü Aristoteles olmuştur. Bu anlamda, Antikitenin kendine özgü yaratıcılığı, Bosna'da hem Müslüman hem de Hıristiyan medeniyetlerini mantık ve felsefe alanında bağlayan temel motif olmuştur, denebilir.

Öte yandan, Osmanlı idaresi altındaki dönemini gözden geçirdiğimizde vurgulanması gereken diğer bir önemli nokta, Bosna'nın, kendi tarihsel gelişimi boyunca felsefe ve mantık disiplinlerindeki tartışmalara, bir daha hiçbir zaman yapmayacağı kadar büyük bir katkıyı bu dönem içinde yapmış olmasıdır. Görüldüğü gibi, bu alanlardaki tartışmalar, gerek Arapça gerekse Latince gibi farklı dillerde yapılmış olsa da, Antik çağ metinlerinin kendileri sadece okutulmakla kalmamış; bunlar üzerine sayısız şerh yazılarak, temel mantık mülâhazaları kendi özgün dokusu içinde ele alınmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Mustafa Ejubović'in, İstanbul'daki tartışmaları Saraybosna'ya taşıyarak buna orjinal katkılar yapmış olması, bu durumun en açık örneklerinden birisidir. Netice olarak, Osmanlı dönemi Bosna'sının özellikle mantık alanında, dönemin evrensel yazınına katkı sağladığı aşîkârdır.

II. Dönem: Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yönetiminde Bosna-Hersek

1878 yılında Bosna, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhak edilip, buradaki Osmanlı idaresi sona erdikten sonra, bu bölgedeki eğitim sistemi yeniden düzenlenmiştir. Avusturya-Macaristan yönetimi Müslümanlar, Ortodokslar ve Katoliklerden oluşan üç büyük cemaati de idare edebilmek ve onların desteklerini kazanabilmek için, bu cemaatlerin okullarını mali olarak desteklemiştir. Ancak söz konusu bu üç cemaatten Katolik kilisesi, bazı yorumlara göre, Bosna tarihinin bin küsur yıllık geçmişinde hiç olmadığı kadar etkin olmuştur (15). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde, 1882'de müfredatı ekseriyetle teolojik konulardan oluşan Reljova'daki Doğu Ortodoks Papaz Okulu, Saraybosna'daki Roma Katolik Rahip Okulu ve 1887'de Müslüman mahkemelerine kadılar yetiştirmek için yine Saraybosna'da açılan ve programında mantık ve retorik derslerinin de okutulduğu bir Şeri Hukuk Okulu açılmıştır (14:143-146). Yine bu dönemde Saraybosna başpiskoposu ve aynı zamanda Zagreb Teoloji Fakültesi'nde felsefe profesörlüğü yapmış olan Josip Stadler (1843-1918) tarafından Aristoteles mantığı ve kıyas üzerine yazılan bir icmal kaleme alınmıştır. Bu eseri, Avusturya-Macaristan idaresi altındaki Bosna'da, mantık alanının-

da kaydedilmiş gelişmeleri özetleyen bir çalışma olarak kabul edebiliriz. Keza, 20. yy. milliyetçi hareketlerinin serpilip büyümeye başladığı bir dönemde, Stadler'in icmalı Latince değil; Bosna dilinde yazılmıştır. İçerik bakımından orijinal bir değer taşımasa da; geçmişteki muadillerinden farklı olarak eserin ilk defa Bosna dilinde yazılmış olması, dönemin etkisiyle açıklanabileceği gibi; Bosna'nın kendi dilinde bir mantık disiplini oluşturma arayışının sonucu olarak da yorumlanabilir.

III. Dönem: Yugoslavya Cumhuriyeti'nde Bosna-Hersek

Bosna-Hersek, II. Dünya Savaşı sonrası 1946'da Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti'ni oluşturan altı cumhuriyetten birisi⁹ olduktan sonra, bu kez yeniden farklı bir doktrinle yönetilmeye başlamıştır. Bu dönemde üniversite müfredatları ve eğitim sistemi seküler bir karakter kazanmaya başlamış ve bu doğrultuda bugünkü Bosna-Hersek sınırlarında, Saraybosna (Sarajevo) (1949), Banja Luka (1975), Tuzla (1976) ve Mostar Cemal Biyediç (1977) Üniversiteleri kurulmuştur. Felsefe Fakültesi de ilk kez bu üniversitelerden en eskisi olan Saraybosna Üniversitesi'nde 11 Kasım 1950'de açılmıştır. Bu fakültede modern anlamda sosyoloji, estetik, metodoloji gibi derslerin yanında mantık ve felsefe dersleri de okutulmuş ve Frege, Russell, Wittgenstein gibi Batılı ünlü felsefe ve mantıkçılar üzerine çalışmalar yapılmıştır (14:149).

Yugoslav eğitim sisteminin bir parçası olarak Bosna-Hersek'de de ders kitaplarının içeriği özellikle sosyalist toplumda insanın rolü ve emekle ilişkili Marksist düşünce ve kavramlara uygun bir şekilde hazırlanmıştır (16:52). Aynı dönemde liselerde de mantık ve felsefe dersleri müfredatta önemli bir yer edinmiştir. Söz gelimi, 1960'lı ve 70'li yıllarda tüm Yugoslavya'da mantık, lise üçüncü sınıfta fen bilimleri ve sosyal bilimler öğrencileri için haftada 2 ders saati olarak tespit edilirken; felsefe dersleri ise lise dördüncü sınıfta sosyal bilimlerde okuyan öğrenciler için haftada 3 saat, fen bilimleri öğrencileri içinse haftada 2 saat olarak belirlenmiştir (16:55). Rejim, her ne kadar Marksizmin felsefi bir doktrin olarak okutulmasını diyalektik materyalizm ve tarihsel materyalizm çalışmalarının yapılmasını teşvik etmiş olsa da; bu yıllarda dinsel okulların çalışmalarını yasaklamamış ve bu doğrultuda 1968'de Fransisken Teoloji Fakültesi kurulurken; 1977 yılında da Saraybosna'da İslami Teoloji Fakültesi kurulmuştur (14:148). Yine Yugoslav Felsefe Derneği (Yugoslavia Philosophical Association) öncülüğünde felsefenin doğası, felsefe ve bilim, hakikat (truth), yabancılaşma (alienation) ve ideoloji ilişkileri gibi konuların akademilerde tartışıldığını söyleyebiliriz (17:XX).

Toparlamak gerekirse, Bosna-Hersek'in, Yugoslavya çatısı altındaki felsefi gelişim süreçlerini incelediğimizde şüphesiz bir takım sorunların ortaya çıkacağı aşikârdır. Çünkü genel anlamıyla, Yugoslavya'da eğitim sistemi eleştirel düşünme ve analiz etmeyi teşvik etmekten çok; ekseriyetle "kardeşlik" ve "birlik" gibi politik kavramları desteklemiştir (18:128). Bu eğilimin bir sonucu olarak Yugoslav topraklarında çok farklı etnik gruplar 1980'lere kadar bir çatı altında yaşayabilmiş olsa da; bu türden politik kaygıların eleştirel ve felsefi düşünmenin önüne geçmiş olduğunu da belirtmemiz yanlış olmayacaktır. Yine eleştirel düşünmenin eksikliği ve tek yönlü bir bakış açısının bir sonucu olarak, Yugoslav toplumunda geleneksel felsefeciler kimi zaman "anarko-liberal", "parti karşıtı", "aykırı" (extremist), "öz yönetim (self-management)

9. Diğer cumhuriyetler *Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya ve Karadağ*'dir.

düşmanı” gibi olumsuz sıfatlarla da anılmışlardır (Markovic, 1979: XXV). Ancak bugün evrensel mahiyetteki felsefi tartışmaların, ağır aksak da olsa ilk kez Bosna Hersek’in Yugoslavya çatısı altında yaşadığı dönemde belirmeye başladığı ve Yugoslavya sonrası Bosna-Hersek’teki üniversite sisteminin de bu birikim üzerine inşa edildiği bilindiğinde, bu dönemin genelde eğitim sistemi, özelden de felsefe açısından genel anlamıyla olumlu bir dönem olduğundan söz edilebilir.

IV. Dönem: Soğuk Savaş’tan Günümüze Bosna-Hersek

Günümüzde, Saraybosna Felsefe Fakültesi’nin yanında, Mostar Cemal Biyediç Üniversitesi, Bihac Üniversitesi, Mostar Üniversitesi, Zenica Üniversitesi, Tuzla Üniversitesi ve Banja Luka üniversitelerinde mantık ve felsefe çalışmaları yapılmaktadır (14:12-153).

Bosna medreselerinde ve manastırlarında yaygın ve aktif bir ders kitabı olarak okutulan Porphyrios’un İsağoji’si, yazılışından tam on yedi yüzyıl sonra, 2008 yılında Saraybosna Üniversitesi’nde görev yapan bir mantıkçı olan Prof. Dr. Nijaz Ibrulj tarafından Grekçe’den ilk kez Bosna diline çevrilmiş ve Saraybosna’da yayımlanmıştır. Ibrulj, Porphyrios’un İsağoji’sinin çevirisini Grek ve Arap yorumcularla ilgili 250 dip not ekleyerek yayımlamıştır (14:140). Böylelikle Bosna topraklarında yüz yıllarca Arapça ya da Latince’den okunan ve üzerine onlarca şerh ve icmal yazılan bir metin, ilk kez Bosna diline çevrilerek insanlığın ortak birikimini ifade eden bir bilgi türü olarak felsefenin, hizmetine girmiştir. Çeviri felsefi metinler bu anlamda, Türkiye’de olduğu gibi Bosna-Hersek’te de felsefenin kökleşmesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Ancak bütün bunların ötesinde, felsefenin insanlık değerlerini belirleyen ilkelerinin artan önemi günümüz Bosna-Hersek’i açısından farklı bir anlam daha ifade eder. Şöyle ki, Yugoslavya’nın çözülmesi sürecinden sonra, 1995 Dayton Anlaşması ile birlikte Bosna Hersek, Bosna-Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti olmak üzere ikiye ayrılmış ve bu durum ülke içindeki eğitim sistemini de derinden etkilemiştir. Söz gelimi, Sırp Cumhuriyeti’nde eğitim işleri tek bir bakanlıktan, yani Banja Luka’daki Pedagoji Enstitüsü’nün rehberliğinde tek bir merkezden yürütülmesine karşılık; Bosna-Hersek Federasyonu’nda benzer bir merkezi yapı bulunmamakta ve her bir kanton kendi sistemini uygulamaktadır (18:129). Bu yüzden 1995’ten bu yana Bosna-Hersek’te Boşnak, Hırvat ve Sırp kimliklerinin inşa edilmesi için öngörülmuş üç farklı eğitim sistemi ve ders müfredatı bulunmaktadır. Her biri farklı dil, kültür ve tarih yazımı üzerine temellenen bu tarz bir eğitim sistemi, hiç şüphesiz ülke genelinde uyumlu bir bütünlüğün tesisi ve toplumsal uzlaşımın sağlanmasını bir hayli zorlaştırmaktadır. Bu amaçla, 1998’de Saraybosna’da bulunan eğitim otoriteleri ve UNESCO’nun istişaresi sonucunda ders kitaplarında yer alan ve özellikle ırkçılık ve önyargıları karakterize eden pasajların çıkarılması sağlanmıştır (18:141). Yine aynı amaçla, 2001-2002 eğitim yılında, ülkemizde de felsefe öğretmenleri tarafından yürütülen “insan hakları ve demokrasi” dersi müfredata eklenmiştir (18:142). Bu anlamda, eğitim sistemlerinin farklılığından kaynaklanan ve düşmanlıkları körükleyici pedagojik problemlerin önüne bir nebze de olsa geçilebileceği ön görülebilir.

Bugün çok farklı kültürlerin bir arada yaşadığı Bosna-Hersek topraklarında, top-

lumsal uzlaşa ve barışın devamlılığı konusunda felsefe başlığı altında eleştirel düşünme ve mantığın önemi bir kez daha gündeme gelmektedir. Bu amaçla Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO), çatışma ve savaş gibi dünyadaki olumsuz gelişmelerin ilk çıkış yerinin insan zihni olduğu gerekçesiyle, dünyada en üst düzeyde bir kültür ögesi olarak “felsefi bilincin yaygınlaşmasının önünün açılması gerektiği”¹⁰ düşüncesiyle çalışmalar yürütmektedir.¹¹ Dolayısıyla, Bosna-Hersek eğitim sisteminde felsefi bilincin teşvik edilmesinin, bu ülke topraklarında yaşayan farklı etnik grup ve kültürlerin birbirlerini anlamaları ve sağlıklı diyalog kurmalarında önemli bir eşik olduğu kanaatimizce paylaşılmaktadır. Bosna topraklarında sağlıklı diyalog ortamının kurulmasına yardımcı olabilecek bu türden bir felsefi zenginlik, tarihsel olarak mevcuttur.

2. Sonuç

Çalışmada ulaşılan başlıca sonuç; Bosna'nın tarihi boyunca uğradığı politik ve kültürel değişimlerin tüm akademik disiplinler gibi felsefe ve mantığın evrimini de kökten etkilediğidir. Tüm bu değişime rağmen Bosna-Hersek felsefe ve mantık alanında önemli bir birikime sahiptir. Esasen bu birikim, onun sözü edilen bu tarihsel çok kültürlülüğünden beslenmiştir. Çünkü dünya üzerinde pek az ülke bu kadar çok kültürle iç içe yaşamış ve politik anlamda bu kadar büyük değişimlere maruz kalmıştır. Osmanlı dönemiyle başlayan, daha sonra kırk yıllık bir dönem Avusturya-Macaristan monarşisi altında kalan ve nihayet Yugoslavya süreci ile devam eden tarihsel değişimde Bosna, toplumsal hayat ve felsefe gerilimini sürekli yaşamıştır. Bir yanda Aristoteles'in Porphyrios üzerinden yapılan Latin-Katolik yorumları ve bunlarla eş zamanlı olarak diğer yanda el-Kındi, Farabi, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi onların Müslüman muadillerinden etkilenen bir kültür, tarihsel yolculuğunda bir süre sonra, fazlasıyla politikleştirilmiş de olsa, Batılı bir düşünür olarak Marx'ın diğerlerinden daha seküler felsefesiyle tanışarak 20.yy'a kadar gelmiştir. Bu yönüyle, Bosna'nın felsefe tarihinden bahsetmek, biraz da onun politik tarihinden bahsetmek anlamına gelmektedir.

Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta da, çalışma boyunca felsefe ve mantık eğitimlerinin tarihsel bir çerçevede gelişimi sunulmaya çalışılan Bosna'nın, Osmanlı idaresi altındaki dönemi sonrasında, adı geçen disiplinlerde felsefe yazın geleneğine genel anlamıyla etkin bir katkı sunamamış olmasıdır. Analitik ya da Kıta Avrupa'sı felsefe literatürü yahut Marksizm içi tartışmalar söz konusu olduğunda, Bosna ile ilgili olarak, genellikle bu tartışmaların ithal edildiği bir akademi yaşantısından söz edebiliriz. Tüm bu manzaraya karşılık, bugünkü mevcut dağınık politik ortam gereği, Bosna-Hersek'te toplumsal uzlaşa ve hoşgörünün geliştirilmesinde tüm ilimler gibi felsefeye de her zamankinden daha büyük bir iş düşmektedir. Aslına bakılırsa eleştirel düşünme ve felsefe, Bosna-Hersek'te teorik olmaktan çok pratik anlamda bir değer taşıdığından; diğer ülkelerden çok daha önemli bir sorumluluk altına girmektedir.

10. Bu konuda ayrıntılı bilgi için UNESCO'nun resmi web sayfası takip edilebilir: <http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/human-rights/philosophy>

11. Bu cihetle, 2002 yılından bu yana her yıl kasım ayının üçüncü haftasının Dünya Felsefe Günü olarak kutlanması kararlaştırılmıştır.

Böylelikle, bir zamanlar Osmanlı Bosna'sında nasıl Antikçağın bilgisi Aristoteles'in kategorileri hem Hıristiyan teologların hem de medreselerde Müslüman müderrislerin ortak bir bağlamı olabildiyse; bugün kim bilir belki de dünden daha zengin bir felsefe geleneği, bütün etnik ve kültürel farklılıklarına rağmen Bosna-Hersek'te yine toplumsal uzlaşa ve hoşgörünün mottosu olabilir.

3. Kaynakça

1. ALPARSLAN, Şenol. **Bosna'da Türk Kültürünün İzleri**, s. 90, Genel Kurmay Basımevi, Ankara. (2006).
2. ŞAHİN, Kamil. "Saraybosna Şehri Merkezindeki Medreseler", **X. Vakıf Haftası Kitabı**. Yayına Hazırlayanlar: İbrahim Ateş, Sadi Bayram, Mahmut Narince. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, ss. 263-272. (1993).
3. İHSANOĞLU, Ekmeleddin (Ed.) **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, I. Cilt, Zaman Yayıncılık, İstanbul. (1999).
4. UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara. (1988).
5. BALTACI, Cahit. **XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri I**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul. (2005).
6. İZGİ, Cevat. **Osmanlı Medreselerinde İlim I. (Riyazi İlimler) ve II. (Tabii ilimler) Ciltler**, İz Yayıncılık, İstanbul. (1997).
7. ÖZYILMAZ, Ömer. **Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. (2002).
8. BOLAY, Süleyman Hayri. **Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe**, Akçağ Yayınları, s. 129-135, Ankara. (2005).
9. ATADEMİR, Hamdi Ragıp. "Porphyrios ve Ebheri'nin İsağoci'leri", **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 5, Ankara, s. 462, (ss. 461-468), (1948).
10. YAKUBOĞLU, Kenan. **Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi**, Gökkuşbuca Yayınları, s. 153, İstanbul. (2006).
11. DEMİR, Remzi. *Philosophia Ottomanica*, Cilt 1, Lotus Yayınları, s. 181, Ankara. (2005)
12. PORPHYRIOS. **İsağoge, Aristoteles'in Kategorilerine Giriş**, Çeviren: Betül Çotuksöken, Remzi Kitapevi, s. 31, İstanbul. (1986).
13. ARİSTOTELES. **Kategoriler**, Çeviren: Saffet Babür, İmge Kitapevi, Ankara, (2002).
14. IBRULJ, Nijaz. "Bosnia Porphyriana: An Outline of the Development of Logic in Bosnia and Herzegovina", **SURVEY: Periodical for Social Studies**, Special English Edition (University of Sarajevo), Bosnia and Herzegovina. pp.109-167. (2009).
15. MALCOLM, Noel. **Bosna'nın Kısa Tarihi**, Türkçesi: Aşkıım Karadağlı, Om Tarih Yayınları, s. 236-237, İstanbul. (1999).
16. GEORGEOFF, Peter John. *The Educational System of Yugoslavia*, US. Dept. of Education, International Education Programs. (1982).
17. MARKOVIC, Mihailo. "Praxis: Critical Social Philosophy in Yugoslavia" in **Praxis: Yugoslav Essay in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences**, Volume XXXVI, Boston/USA, ss.XI-XXXV. (1979).

18. LENHART, Volkar ve BATARILLO, Katarina. "Bosna-Herzegovina", **The Education Systems of Europe**, Ed. HÖRNER, Wolfgang, DÖVERT, Hans, KOPP, H. MITTER, W. Springer. (2007).

EXTENDED ABSTRACT

This study consists of four parts along with an introduction and the conclusion part at the end. It was traced the historical development of logic and philosophy as a kind of knowledge in the education system of Bosnia and Herzegovina. To this end, the historical evolution of logic and philosophy in Bosnia can be separated into four periods, connected with its historical processes, which this conception was borrowed from Nijaz Ibrulj, who is a philosopher at Sarajevo University in Bosnia. Aforecited periods are respectively that the education activities on philosophy and logic in the Ottoman period of Bosnia, the alterations in the occupation of Empire of Austro-Hungarian in Bosnia, the secular progresses concerning philosophy under the regime of Yugoslavia and lastly, improved value of philosophy education from post-cold war era to Dayton Bosnia.

In the first period of this categorisation, various information was given both about the administrative historical structure of Bosnia in the period of Ottoman Empire and the reflections of the Ottoman madrasahs, Ottoman religious schools teaching especially Islamic law, on Bosnia education system. It was aimed at determining the main sources read in Bosnia madrasahs under the influence of Ottoman madrasah system, in which the some subjects such as kalam, geometry, rhetoric, theology and logic had been taught. Accordingly, Mustafa Ejubovic's *Commentary on Esiruddin Ebheri's Isagoge* and Kafi's *al-Kafi Min al Mantiq* are the most crucial texts with related logic in Bosnia madrasahs in Arabic. Moreover, an ancient Greek philosopher, Porphyry's *Isagoge* was argued in Franciscan monasteries and high schools in Latin in this period of Bosnia. Also, some other works such as *Logica, Metaphysica, Physica* and *Logica Metaphysica* written by Tometinovic and *Traditions in Universam Aristotelioscoticam Philosophicam* written by Friar Filip Lastric and eventually *Tractatus Logicae Totiusque Philosophie Curcus, Summularum Libri Tres* animated productive discussions in Bosnia spoken the Latin language. It can be concluded in this part that the heritage came from ancient wisdom arrived at Bosnia in two languages but an only breath, Arabic and Latin.

The second separation was named as Bosnia under the rule of Austro-Hungarian containing approximately forty-year period between 1878 and 1918. In this period, Austro-Hungarian Empire supported three great communities and especially their theological educational school. For this purpose, East Orthodox Seminary was opened in Reljove in 1882, Roman Catholic Priest Seminary in Sarajevo and lastly the Sharia Law Judiciary School for Muslim in Sarajevo in 1887.

After examined first two periods in the light of the rule of empires, it was given information about Bosnia as a part of Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Though official Marxism as a philosophical doctrine was promoted in education system and also dialectical materialism and historical materialism appeared in the centre of social theory; the regime prohibited religious schools in this period. As a result of this situation, Francisca Theological Faculty in 1968 and the Islamic Theological Faculty in 1977 were founded in Sarajevo. The modern philosophical discussions and issues such as “the problem of truth”, “alienation”, “human nature and “the relation between ideology and science” have been showed in academia of Bosnia under direction the Yugoslavia Philosophical Association since 1950. At the same time, along with the courses such as sociology, aesthetics, and methodology; the various studies on the analytical thinkers such as Frege, Russell, and Wittgenstein have been conducted since the Faculty of Philosophy in Sarajevo was found in 1950. In spite of deficiency, it was said to be a productive period in terms of the development of philosophy and logic in Bosnia.

Today, the studies connected with philosophy and logic are performed along with Sarajevo University and at the Mostar University, Bihac University, Tuzla University, University of Zenica, University of Banja Luka. As known, after Dayton agreement, Bosnia and Herzegovina was divided two parts as Bosna-Herzegovina Federation and Republic of Serbia (or Republika Srpska) with their different political and educational systems. Since this situation is at odds with an understanding formed by national citizenship, it is thought that a philosophical conscious is more necessary today than it was yesterday. In order to contribute peace, dialogue and security between cultures and ensure the universal respect of justice and especially human rights, UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) has worked to promote a philosophical and analytical education programme and organized various activities in Bosnia.

In sum, the major conclusion declared in this study is that Bosnia has an institutional experience in the disciplines of philosophy and logic and aforesaid experience has been nourished by its historical and multi-cultural atmosphere. At the broadest level, the source of social compromise and tolerance, though all differences, still appear to depend upon human mind and critical knowledge produced by him to Bosnia.